

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА НА ОСВІТУ

О. Ф. Мельничук,
кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри
правознавства Вінницького
національного аграрного
університету

Ефективний захист права людини на освіту забезпечує повноцінну його реалізацію. Проте доводиться констатувати, що питання захисту права на освіту не знайшло належного закріплення в законодавстві – воно врегульовано поверхово, не визначено ні його поняття, ні способи такого захисту. До того ж, попри теоретичну і практичну значимість цієї теми, вона залишається малодослідженою. Щоправда, окремі аспекти захисту права на освіту вивчали такі науковці, як В. Боняк, Н. Ракша, О. Стульникова, О. Теплякова та ін. Загальнотеоретичні засади інституту захисту права на освіту та такі його складові, як правові засоби та способи, залишаються поза рамками досліджень, тому вимагають глибших наукових розробок, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є з'ясування поняття та сутності правових засобів і способів захисту суб'єктивного права на освіту.

З огляду на той факт, що у національних (ч.ч. 3, 4 ст. 55 Конституції України) та міжнародних (ст. 13 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) актах право на захист пов'язується з терміном **правовий засіб**, а також, враховуючи відсутність легального визначення поняття «правовий засіб захисту права на освіту», з'ясуємо сутність останнього.

Поняття «засіб» юриспруденція запозичила у філософії, в якій розуміють його як сукупність предметів, ідей, явищ та способів дій, які є неодмінною умовою реалізації цілі [1, 206]. У юридичній науці зустрічаються різні підходи щодо поняття «правовий засіб», які, на наш погляд, можна поділити на три групи. До першої з них слід віднести погляди тих вчених, які вважають правові засоби інструментами. Так, С. Алексєєв під правовими засобами розуміє інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права, його енергію, яким належить роль її активних центрів [2, 14]. Підтримує цю позицію й А. Малько [3, 621–622], який вважає правовими засобами всі ті юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення поставлених цілей. Дослідник відносить до правових засобів норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, покарання тощо. Р. Халфіна трактує правові засоби як особливий юридичний інструментарій, покликаний забезпечувати вирішення певних соціально-економічних завдань [4, 30]. Досліджуючи правові засоби саме в контексті захисту прав людини, окремі науковці вважають ними матеріально-правові та процесуально-процедурні норми [5, 295], (або норми і процедури [6, 11]), які використовуються юрисдикційними органами на вимогу людини для примусового відновлення її порушеного (оспороного) права. Об'єднує погляди названих вчених те, що вони розуміють правові засоби вузько, виключ-

У статті розкривається сутність правових засобів і способів захисту суб'єктивного права на освіту. Здійснюється їх класифікація та висвітлюється співвідношення між ними. Характеризуються способи захисту суб'єктивного права на освіту.

Ключові слова: правові засоби, способи захисту, право на освіту, захист права на освіту

но як субстанціональні явища, спрямовані на досягнення певної цілі.

Іншу точку зору висловлює Б. Пугінський, який вважає неприйнятним застосування терміну «правові засоби» для позначення таких традиційних, усталених понять, як норми права, правовідносини, нормативно-правові акти тощо [7, 84–85]. Дослідник застерігає, що це може призвести до множення юридичних понять, що зашкодить розумінню їх сутності. Тому визначає правові засоби як сполучення (комбінації) юридично значущих дій, які здійснюються суб'єктами з дозволеним ступенем розсуду, слугують досягненню їх цілей (інтересів), що не суперечать законодавству та інтересам суспільства. У більш вузькому значенні вчений трактує їх як юридичні способи вирішення суб'єктами відповідних завдань, досягнення своїх цілей (інтересів). Притримуються діяльнісного підходу й окремі представники трудового права. Зокрема Н. Гетьманцева вважає, що «засіб захисту – це сукупність дій, спрямованих на відновлення, визнання і встановлення прав і законних інтересів особи» [8, 37].

Отже, склалися дві протилежні точки зору. Суть першої зводиться до того, що юридичні засоби – це субстанціональні явища, тоді як, а згідно з другою вони визнаються діяльними процесами.

Компромісне вирішення проблеми запропонували російські вчені, які об'єднали обидві концепції в одну. Зокрема вони вважають, що правові засоби – це правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) і діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально-корисних цілей [9, 360]. Подібну думку висловлюють і вітчизняні теоретики права, які вважають правовими засобами «певні юридичні категорії та діяння суб'єктів з їх застосування з метою досягнення конкретного результату» [10, 300].

Підтримуючи загалом погляди дослідників щодо розподілу правових засобів на діяльнісні та інструментальні, Т. Пашук уточнює, що такий підхід стосується не лише матеріального буття, але також є доречним для використання в інтелектуальній діяльності [11, 81]. До останньої він відносить визначення юридичних понять, певні елементи свідомості суб'єкта правотворчої діяльності, юридичну кваліфікацію фактів тощо. На думку дослідника, поняття «правовий засіб» може поширюватись на будь-яке юридичне явище у запропонованій свого часу С. Алексєєвим їх класифікації [11, 80]:

- а) явища-регулятори, які утворюють основу й механізм регулювання (норми, правоположення практики, індивідуальні приписи, права й обов'язки);
- б) явища правової форми – нормативні та індивідуальні юридичні акти;
- в) явища правової діяльності – правотворчість, правозастосування, тлумачення;
- г) явища суб'єктивної сторони правової дійсності – правосвідомість, суб'єктивні елементи правової культури, правова наука.

Надаючи перевагу широкому розумінню правових засобів, Т. Пашук вважає що «юридичними засобами захисту прав людини є ті юридичні явища, використання яких у державно-юридичній правозахисній діяльності (чи у самостійній захисній діяльності носія таких прав) має забезпечити задоволення потреби людини у захисті її прав». Ця позиція заслуговує на увагу, оскільки дає можливість всебічно та змістовно розкрити сутність правових засобів захисту прав людини.

Таким чином, вчені по-різному розуміють поняття та сутність правових засобів захисту суб'єктивних прав. Очевидно, що більш повно їх поняття можна розкрити через компромісне вирішення проблеми, шляхом поєднання в одному понятті засобів-інструментів та засобів-діянь. Застосовуючи дані теоретичні положення щодо формування поняття правових **засобів захисту права на освіту**, можна сказати, що ними є *юридичні явища, використання яких задовольняє потреби людини у захисті її права на освіту*.

Дати вичерпний перелік правових засобів захисту будь-якого права, в тому числі й на освіту, не можна, але доречно здійснити їх класифікацію. Впорядкувати засоби захисту права людини на освіту можна за такими критеріями, як: а) сфера діяльності (засоби захисту самостійної правозахисної діяльності; засоби захисту державно-юридичної правозахисної діяльності; засоби захисту громадської правозахисної діяльності); б) онтологічний статус (засоби матеріального світу та засоби сфери правосвідомості), в) галузь права (засоби захисту у сфері цивільного, сімейного, кримінального права тощо), г) суб'єкти використання (засоби людини та засоби держави), д) кількість використання (одноразові та багаторазові) [11, 81–89].

З метою точнішого окреслення теоретичних засад правових засобів захисту права на освіту, запропонуємо й інші можливі критерії для здійснення їх класифікації. Зокрема залежно від характеру вони можуть бути: а) матеріальними (наприклад, норма Закону України «Про освіту» від

23 травня 1991 року № 1060-ХІІ, яка гарантує батькам право захищати законні інтереси своїх дітей у відповідних державних органах і суді); б) процесуальними (наприклад, розгляд судами загальної юрисдикції спорів по суті щодо захисту права на освіту).

За таким критерієм, як форма захисту можна виокремити: а) засоби юрисдикційної форми захисту (наприклад, рішення суду щодо поновлення особи у складі студентів); в) засоби неюрисдикційної форми захисту, тобто самозахисту (наприклад, відмова студента відвідувати науковий гурток, заняття на якому не задовольняють його потреби в знаннях, уміннях, навичках).

Поряд із поняттям правових засобів захисту прав доволі часто у юридичній літературі використовується такий термін, як «способи» захисту, що також наведений у ст. 16 Цивільного кодексу України. Оскільки Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ не містить окремої статті, яка б визначала способи захисту суб'єктивного права на освіту, а також, враховуючи придатність цивільно-правових способів для захисту означеного права, розкриємо поняття та сутність **способів захисту** права на освіту та з'ясуємо співвідношення з правовими засобами.

Зауважимо, що легального визначення поняття «способи захисту права» не існує. Тому звернемося до Великого тлумачного словника сучасної української мови, який інтерпретує дане поняття як певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям, засобом і т. ін. у якій-небудь справі, дії [12, 1179]. Саме з позиції правових прийомів [13, 7], або сукупності дій [8, 37; 14, 16] окремі вчені висвітлюють поняття способів захисту.

Ряд дослідників під способами захисту розуміють «передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть досягатися прискання, попередження, усунення порушень права, його відновлення та (або) компенсація втрат, спричинених порушенням права» [15, 776], «засоби правового впливу, які застосовуються компетентними органами щодо зобов'язаних осіб або правопорушників з метою відновлення порушеного (оспороного) права людини» [5, 295]. Розглядаючи способи у контексті правового регулювання, вітчизняні теоретики [16, 214] теж розуміють їх первинними засобами правового впливу на поведінку людей.

Існує думка [17, 256–257], що способами захисту є матеріально-правові заходи примусового характеру. До речі, термін «захід» у одному із зна-

чень саме й тлумачиться як «сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь» [12, 339].

Кожне із розглянутих вище визначень підтверджує те, що терміни «спосіб», «засіб» близькі за змістом і значною мірою збігаються [10, 300]. Але їх не слід ототожнювати, хоча б тому, що способи чітко встановлюються законом або договором, а правові засоби належать не лише до матеріального світу, але й до інтелектуальної сфери. Тому, якщо виходити із поняття засобів у сенсі всіх правових явищ, використання яких забезпечує захист прав людини (про що йшлося вище), то слід визнати, що О. Стульникова має рацію, розуміючи, спосіб (захід) захисту прав одним із засобів. Зокрема дослідниця вважає, що спосіб – це шлях юридичного впливу, виражений в юридичних нормах і спрямований на усунення перепон до реалізації права [18, 173].

Аналіз поглядів вчених та положень ст. 16 ЦК України схиляють нас до думки, що **способами захисту права на освіту** є сукупність дій, встановлених законом або договором, застосування яких забезпечує припинення порушення права на освіту, його попередження у разі існування реальної загрози вчинення, відновлення та відшкодування завданої шкоди.

На наш погляд, можна виділити характерні ознаки способів захисту: а) встановлюються законом або договором; б) мають примусовий характер; в) застосовуються компетентними органами або самою особою; г) забезпечують попередження, припинення порушення права на освіту, його відновлення, а також відшкодування особі заподіяної шкоди.

Грунтовно аналізує, здійснену вченими-цивілістами, класифікацію способів захисту цивільних прав та пропонує авторський її варіант Р. Стефанчук [19, 187–194]. Науковець ділить способи захисту особистих немайнових прав на: а) превентивно-пресікальні, б) відновлювальні; в) компенсаційні. Візьмемо за основу дану класифікацію для висвітлення можливих способів захисту суб'єктивного права на освіту.

Превентивно-пресікальні способи захисту спрямовані на попередження та припинення порушення права на освіту, вони забезпечують безперешкодну його реалізацію. Одним із них є визнання права. Цей спосіб застосовується, коли суб'єктивне право на освіту не визнається, оспорується іншою особою. Він дає змогу встановити належність права на освіту певній особі, усунути невизначеність, створити сприятливі умови для здійснення права. Застосування цього способу

відбувається в результаті юрисдикційної діяльності. У випадку захисту права на освіту, до такого способу можна віднести визнання права навчатися у вищому навчальному закладі, здобувати безоплатну освіту, певний напрям або спеціальність, обирати викладача, навчальні дисципліни (за умовами Болонської системи) тощо.

Наступним способом, який належить до превентивно-пресікальних є припинення дії, яка порушує право на освіту. Цей спосіб дає змогу припинити протиправні дії з боку іншої особи, яка порушує суб'єктивне право на освіту. Його застосування можливе як у юрисдикційній, так і неюрисдикційній формі. Наприклад, до означеного способу можна віднести позбавлення навчального закладу ліцензії на право здійснення освітньої діяльності у випадку порушення ним ліцензійних умов; вимогу пройти державну акредитацію навчальним закладом; забезпечити навчальний процес відповідними кадровими, навчально-методичними, інформаційними ресурсами; надати достовірну інформацію абітурієнтові, у випадку її приховування, щодо ліцензованих спеціальностей, напрямів, кількості бюджетних місць, поданих заяв на той чи інший факультет тощо.

Якщо порушення права на освіту чи загроза йому є наслідком правочину, то суд застосовує один із способів – визнання правочину недійсним. Фактично договір про надання освітніх послуг визнається в судовому порядку таким, що не породжує правових наслідків, тому його дія припиняється. Останнє споріднює даний спосіб з попереднім та обумовлює приналежність до аналізованої нами класифікаційної групи. Визнання правочину недійсним безпосередньо регламентується ст.ст. 215–236 ЦК України. Оскільки стороною договору про надання освітніх послуг можуть бути й неповнолітні діти, тому з позовом до суду вправі звертатися їхні представники.

До превентивно-пресікальних належать такі способи, як зміна правовідношення та припинення правовідношення. Вони пов'язані з необхідністю змінити або припинити існуюче правовідношення, якщо порушується суб'єктивне право на освіту. Особливістю даних способів є те, що їх застосування можливе як у юрисдикційній, так і неюрисдикційній формі, якщо це передбачено законом або договором. Наприклад, зміною правовідношення можна вважати переведення учня за власним бажанням до іншого класу або школи у разі, якщо йому надаються неякісні освітні послуги. Прикладом припинення правовідношення буде розірвання студентом договору про надання освітніх послуг у зв'язку з невиконанням

або неналежним виконанням його вищим навчальним закладом.

Наступним способом, що належить до даної класифікаційної групи, є визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Цей спосіб має ряд особливостей: а) чітко визначені заподіювачі шкоди – відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи; б) підставою його застосування є прийняття незаконних рішень, вчинення активних дій і бездіяльність означених суб'єктів, що призвело до порушення суб'єктивного права на освіту; в) застосування цього способу здійснюється в межах адміністративного процесу. Таким чином можна оскаржити незаконні правозастосовні та нормативно-правові акти, прийняті як індивідуально, так і колективно. Наприклад, накази директора, ректора, розпорядження декана, рішення Вченої ради вищого навчального закладу тощо, якщо вони незаконні та порушують суб'єктивне право на освіту. Наголосимо, що це стосується не лише незаконних рішень, але й дій або бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Друга група представлена відновлювальними способами захисту права на освіту. Власне сама їх назва вказує на те, що вони спрямовані на поновлення права на освіту. Основним з них є відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права на освіту. Завдяки цьому способу особа, яка навчається, може бути повернена у попередній стан та уникнути негативних наслідків порушення права на освіту. На думку О. Стульникової, поновлення у вузі безпідставно відрахованого студента і є прикладом реалізації даного способу [18, 184].

Вважаємо, що примусове виконання обов'язку в натурі теж належить до відновлювальних способів, оскільки завдяки йому особа може бути повернена у попередній стан та не зазнавати негативних наслідків правопорушення. Цей спосіб застосовується у тих випадках, коли зобов'язана особа відмовляється або уникає можливості виконати свій обов'язок. Прикладами реалізації даного способу можуть бути: примусове виконання обов'язків навчальним закладом щодо організації навчального процесу відповідно до затвердженого графіку; примусове проведення учителем пропущених занять з учнями; виконання обов'язку вузом щодо видачі студентові диплому про вищу освіту, у випадку затримки або, взагалі, його неви-

дачі; примусове виконання зобов'язань навчальним закладом виплатити стипендію особі, яка навчається за державним замовленням тощо.

Компенсаційні способи захисту забезпечують додаткову компенсацію збитків, які пов'язані з порушенням права на освіту. Вони застосовуються у випадках, коли поновлення права на освіту є неможливим у повному обсязі, а також, коли одночасно з порушення цього права особі була завдана інша шкода, яка пов'язана з цим порушенням. До цієї групи відносять відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Підставою для застосування цих способів є наявність заподіяної майнової або відповідно моральної (немайнової) шкоди, наприклад, у зв'язку з ненаданням освітніх послуг навчальним закладом через позбавлення його ліцензії, або

надання неякісних послуг тощо. Даний спосіб захисту права на освіту може застосовуватися за порушення як договірних, так і позадоговірних зобов'язань.

Отже, захист права на освіту забезпечується правовими засобами та способами, поняття яких близькі за змістом, але не тотожні. Спосіб захисту є лише одним із правових засобів, а саме сукупністю дій, встановлених законом або договором, які забезпечують захист права на освіту. Встановити вичерпний перелік правових засобів не можна, оскільки ними є всі правові явища, які забезпечують захист права на освіту. Натомість існує потреба нормативного встановлення на рівні Закону України «Про освіту» (в перспективі – кодексу) поняття, особливостей способів такого захисту.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
2. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Советское государство и право. – 1987. – № 6. – С.12-19.
3. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1999. – 672 с.
4. Халфина Р. О. Правовое регулирование поставки продукции в народном хозяйстве / Р. О. Халфина. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 171 с.
5. Стрелмоухов А. В. Правовая защита человека / А. В. Стрелмоухов. – М. : Норма, 2006. – 352 с.
6. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. І. Наливайко. – К., 2002. – 18 с.
7. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. – М. : Юридическая литература, 1984. – 224 с.
8. Гетьманцева Н. Д. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав / Н. Д. Гетьманцева, І. Г. Козуб // Адвокат. – 2009. – № 11 (110). – С. 37-42.
9. Проблемы теории государства и права : учеб. пособ. / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юристъ, 2001. – 656 с.
10. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688.
11. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Т. І. Пашук. – Львів : Світ, 2007. – 220 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
13. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т. М. Підлубна. – К., 2009. – 20 с.
14. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. В. Лагутіна. – Одеса, 2007. – 20 с.
15. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2001. – 842 с.
16. Загальна теорія держави і права : підручн. для студ. юридичн. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
17. Цивільне право України : підручник : У 2 т. : Т. 1 / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
18. Стульникова О. В. Конституционное право граждан на образование и проблемы его реализации в субъектах Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук / О. В. Стульникова. – Пенза, 2008. – 225 с.
19. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.

Мельничук О. Ф. Правовые средства и способы защиты субъективного права на образование

В статье раскрывается сущность правовых средств и способов защиты субъективного права на образование. Осуществляется их классификация и освещается соотношение между ними. Характеризуются способы защиты субъективного права на образование.

Ключевые слова: правовые средства, способы защиты, право на образование, защита права на образование

Melnychuk Olga. Legal facilities and methods of defense of equitable right on education

In the article the essence of legal facilities and methods of defense of equitable right on education is explained. Their classification is offered and interrelations between them is outlined. The methods of defense of equitable right on education are characterized.

Key words: legal facilities, methods of defense, right on education, securing of right on education